

Türkmen zenanynyň taryhy täleýi

Category: Edebi makalalar, Kitapcy, Romanlar

написано kitapcy | 21 января, 2025

Türkmen zenanynyň taryhy täleýi TÜRKMEN ZENANYNYŇ TARYHY
TÄLEÝI

«Köklerini asyrlaryň jümmüşinden alyp gaýdýan türkmen halkynyň taryhynda aýal-gyzlaryň tutýan orny aýratyn bellenmäge mynasypdyr. Türkmen halky öz aýal-gyzlaryna müñdebir guwanmaga haklydyr.

Türkmen zenanlary diňe bir atalarynyň ojagynyň oduny söndürmän saklamagy başarman, olara wepaly ýanýoldaş, ene, uýa bolmak bilen çäklenmän, halkyň başyna howp abanan halatynda erkekler bilen bir hatarda gahrymançylyk görkezipdirler. «Gorkut ata» eposymyzdaky Burla hatyny alyp görүň. Ol ençeme oguz gyzlaryna baş bolup, batyrlarça söweşip, duşman hanlarynyň birini öldürýär. Gökdepe galasyny goramakda türkmen aýal-gyzlarynyň görkezen gahrymançylygyny söz bilen beýan edip bolarmy? Ine, şeýdip türkmen zenanlary özleriniň gahrymançylygy, pähim-paýhasy, arassalygy, owadanlygy, näzikligi, mylaýymlygy bilen dünýäde tanalypdyr».

Biz Saparmyrat Türkmenbaşynyň aýal-gyzlaryň taryhy täleýi baradaky ajaýyp pikirlerini ýonelige epigraf almadyk. Başyndan 6000 ýyllyk ýoly geçiren türkmen halkynyň ykbalynda aýal iň belent orun tutupdyr. Bu beýik wezipe häzirki bagtly, garaşsyz döwrümiziň zenanlarynyň hem paýyna düşyär. Olar ýöne bir durmuş bezegi, owadanlyk nusgasy, enelik mertebesi, maşgalalyk wepasy bilen däl-de, gerek halatynda daýanç, söyenç, goragçy hökmünde-de aýgytly rol oýnapdyrlar.

Goja taryhda, örän ýowuz pursatlarda aýalyň gaýraty, aýalyň pähimi, aýalyň wepasy barada köp mysallar, rowaýatlar döräpdir.

Heniz Oguzhan zamanya ýaş oglanlara dünýä inen mahalynda at goýulman, olar ýigit çykansoň bir gahrymançylykly iş bitirip, atlaryna mynasyp bolanlaryndan soň, at goýlar eken. Gyzlar hem ýigitleriň öňünde şert goýup, olary akylda, pähimde, göreşde, mergenlikde synap, eger göwünleri ýetse, onsoň durmuşa çykar ekenler. «MELIKEI-DANYŞMENT» ýa-da «MÜÑ SOWAL» («HEZAR SOWAL») diýen kitapda şeýle rowaýat getirilýär:

Gadym zamanlarda Rum welaýatynyň patyşasynyň ogly bolmandyr. Onuň ýekeje gyz perzendi bar eken. Günlerde bir gün patyşanyn kazasy dolup, dünýäden ötyär. Däbe görä, onun yzyny çagasy alyp götermeli bolupdyr. Başga alaç bolmansoň, halk biragzydan onuň gyzyny tagta çykarýar. Sha gyzy örän akyllý eken. Ol

durmuşa çykmandyr. Özüne öýlenjek ýigidiň öñünde müň sowal goýar eken. Kim şolara doly jogap berse, şoňa durmuşa çykjagyna jar çekdirýär. Sowallara jogap tapmadyk ýigitleri hem ölüme höküm edýär eken. Köp ýigitler bu synagda heläk bolýar. Ahyrda Turandan bir çopan ýigit bagtyny synamaga barýar. Melike şa oňa sowal berip ugraýar.

- » – Nireden gelýäň?
- Häkden (toprakdan) gelýän.
- Nirä barýaň?
- Häge (topraga) barýan.
- Duran ýeriň nire?
- Duran ýerim ~ gabrym. Men ölümimi boýun alyp, kepenimi goltugyma salyp gaýtdym.
- Kuran näçe süredir?
- Kuran 114 süredir...»

Şeýdip, ýigit müň sowala-da dogry jogap berýär. Gyz bu akyllı ýigit bilen durmuş gurýar.

Aslynda gadymy sowal-soraglaryň, jogaplaryň dini häsiýetde bolmagy ýöne ýerden däl. Allatagala «iki azyzyny» ~ Adam Atany, How enäni toprakdan ýasaýar ahyryn. Beýik Magtymgulynyň:

Toprak alnyp ýedi ýerden,
Adam Safyulla boldy...

Aslyň owuç gumdur, adam...

– diýşi ýaly, turanly ýigit hem, rumly gyz hem muňa gowy düşünüpdirler. Irki zamanlarda Rum häzirki Türkîyäni aňladyp, Turan hem häzirki Türkmenistany aňladýar. Emma biz bu zenan maşgalanyň ýiti akyly üçin şu rowaýaty mysal aldyk.

Žurnalıst Gulmyrat Myradow «Zenan gaýraty» atly makalasynda täsin fakty mysal getirip, şeýle ýazýar:

«Durmuşyň şatysyna ýan bermän, pelegiň gerdişinden basylman, kyn günde erkek adamyň sowap barýan ruhuny ýyladýan närse aýal gaýratydyr. Zenany ejiz hasaplaýanlar bilen asla ylalaşasym

gelmeýär. Aýallaryň gün-güzeran aladasyny, gündelik hysyrdylary erkekler bilen deň çekişyändigini ýatlasak, munuň üstesine-de, olaryň hut erkekler tarapyndan görýän görgüleriniň-de az däldigini ýatlasak, biz islesek-islemesek zenan gaýratyny ykrar edäýmelidir. Egniñizi üstaşyr yza garap, alyslarda galan taryha gaýybana ekskursiýa gurasañyz, zenan ejizligine däl-de, zenan gaýratyna has köp gözüñiz düşer. Gadym Rim imperatorlarynyň biri Konrad III Günorta Germaniyanyň Waýnsberg şäherini gabanda, gaty köp gyrgynçylyk bolupdyr. Indi-hä şular mugyra gelendir diýip pikir eden imperator galanyň içindäkilere şeýle habar ýollapdyr: «Men siziň aýallaryňza hiç zat degjek däl. Goý, olar iň gymmatly zatlaryndan göteribilenlerini alsynlar-da, galadan çykyp gidibersinler».

Şeýdip, Konrad III gabawdaky galanyň derwezeleriniň öňüni boş goýupdyr. Birsalymdan soň galadam çykyp başlan aýallaryň arkasyndaky ýuki görende imperator haýran galmakdan ýaňa doňup galypdyr. Galadan çukan aýallaryň ählisi arkalaryna ýaraly bolan ärlerimi hopba edip alyp barýarmış. Zenan gaýratyna haýran galan imperatora galadakylar bilen diňe parahatçylykly gepleşikler geçirmek arlaly ylalaşaýmakdan başga alaç galmandyr».

Zenan gaýraty her halkda belli bir taryhy şartlerde ýuze çykyp biler. Ýene-de G.Myradowdan käbir setirleri alalyň:

«Her bir türkmen üçin mukaddeslige öwrülen Gökdepe galasynyň taryhy ýazylanda-da, türkmen aýal-gyzlarynyň gaýratyna aýratyn orun bermeli boljakdygyna şübhelenmeyär. Gala ursunda erkekler bilen bir hatarda aýallar hem goni gelen ajaldan sähelçe-de gypynç etmän, duşman bilen darkaş gurupdyrlar».

Taryhda türkmen aýallarynyň edermenligi, wepalylygy hakda A.Wamberi şeýle ýazgy galdyrypdyr:

«Türkmenleriň arasynda wagtlaýyn bolanymda, meni hemme zatdan beter haýran galdyran zat olaryň öz maşgalalaryny biçak söýyändikleri we eziz görýändikleri hem-de aýal maşgalalara

uly hormat goýýandyklary boldy. Men ýene bir zada göz ýetirdim: aýal-gyzlar maşgala hukuklary barasynda erkek kişiler bilen diňe bir bütinley deňlikden peýdalanmak bilen çäklenmän, hatda ýaşuly aýallar bütin tire-taýpa kethudalyk etmek mirasyny hem öz üstlerine alýarlar we urşujylar-da olaryň sözüne tabyn bolup hereket edýärler».

Aýal maşgala buýsançlylygyny, myhmansöýüjiliginı, we palylygyny her bir ýagdaýda saklapdyr. Ony köpsanly taryhy çeşmelere daýanyp, Mehmet Saray şeýle häsiýetlendiripdir:

«Galapyn, türkmenler özbaşdak, ak ýürek we myhmansöýüji. Türkmenleriň arasynda bolupn olar bilen iş salşan syáhatçylar we missionerler türkmen halkynyň gylyk-häsiýetiniň örän oñatdygyny haýran galyp gürrün berýärler. Olaryň türkmenleri eýranlylaryň üsti bilen öwrenenleriniň käbirleri «rehimsiz talaňçylar» diýip häsiýetlendiripdirler. Ruslar bolsa olary «çöl garakçylary» diýip häsiýetlendiripdirler. Angliýa-Hindistan goşunynyň generalynyň ogly we iň ukyplı, bilim-paýhasly britan ofiserlerinden biri olan kapitan Napier 1870-nji ýyllarda iňlis hökümətiniň türkmen meseleleri boýunça resmi agenti bolup, türkmenler bilen ençeme gezek sataşýar. Ol türkmen meseleleri boýunça has obýektiw ww gyzykly maglumatlary berýär. Türkmenleriň häsiýeti barada ol şeýle ýazýar:

«Birinjiden, türkmenleriň gylyk-häsiýetlerine nädogry baha berilýändigi maňa aýan boldy».

Türkmenleriň myhmansöýüjiliği hakynda Frazer şeýle ýazýar:

«Haçan-da bir nätanyş (eger ol tanalýan duşman bolmasa) obaçylyga girse, onuň golaýyna baran ilkinci öýünden adamlar ylgaşyp çykýarlar-da, onuň atynyň başyny tutup, düşmegini we özlerine myhman bolmagyny haýış edýärler. Hatda öýde ýeke aýal maşgaladan başga hiç kim bolmasa-da, ol aýal maşgala myhmana salam berer we gelin-düşüň diýip ýşarat eder».

Wamberi ýazýar:

«Türkmenleriň myhmansöýerligi, batyrlygy we ylaýta-da, olaryň çensiz-çaksyz azatlyk söýjiligi deň derejede öwülmäge mynasypdyr».

Konolliniň ýazyşyna görä, hiç bir halkyň içinde türkmenleriňki ýaly «dogma buýsanjyň» berk ýeri ýokdur: «olar fransuzlaryň rewolýusion «Azatlyk, deňlik» diýen şygaryny öz aralarynda berjaý edýärler».

Şony Mehmet Saraý Güljemal hanyň mysalynda subut edýär. Ol aýal erkinligi, özbaşdaklygy belent tutupdyr. Ruslaryň tabynlygyna geçmek islemändir.

«Ruslar Ahaly basyp alanlaryndan soň Mary türkmenlerini öz gol astlaryna almak üçin gaty mekir tilsimler gurdular, haýbatlar atdylar. Ruslaryň bu zor salmagy Alihanow-Awarskä üstünlik getirip bilmedi, ol Nurberdi hanyň dul galan aýaly Güljemaly türkmenleriň Russiya raýat bolmakdan başga alajynyň galmandygyna ynandyryp bilmedi».

Şol awtor ýene şeýle ýazýar:

«Türkmenler öz maşgalalaryny örän oňat görýärler. Aýallary oňat ekläp-saklaýarlar, olara hormat goýýarlar... Türkmen jemgyyetinde aýallar öz maşgalalarynyň içinde örän täsirli bolýar we öz kowumlarynyň umumy işlerinde edil erkek kişiler ýaly sözünü geçirip bilyär... Olar şeýle hem örän oňat urşujylar».

Hakykatdanam, türkmen aýalynyň batyrlygyny, mertligini N.I.Grodekow «Türkmenistandyk uruş. Skobeleviň 1880-1881-nji ýyllardaky ýörişi. Sankt-Peterburg, 1883-1884, tom I» diýen işiniň 77-79-njy sahypalarynda ýazýar.

Taryhyň galagoply döwrünü, ençeme ganly söweşleri başdan geçiriren türkmen aýallary her hili synaglara tebigy halda taýýar bolupdyrlar. Ony Gökdepe söweşi has aýdyň görkezýär. A.Gowşudowyň «Perman» romang şol söweše bagışlanan ilkinji hem belli derejede kämil eserdir. Soň-soňlar bu waka Çary Aşyrowyň «Ata-babalarymyz» hekaýasynda we beýleki ýazyjylaryň hekaýadır

romanlarynda hem öz şöhlelenmesini tapdy. Her niçik, «Perman» irki hem Gökdepe wakalaryna gatnaşan garrylaryň A.Gowşudowa hakykata ýakyn derejede gürrüň berendikleri üçin şu eserden obraz şekilinde bir mysal alalyň. Romanyň esasy gahrymanlarynyň biri Öwezmyrat batyr aýaly Mamagüliň bitiren işlerini ýatlaýar:

» – Aý, Mamagül, ine, sen bu dünýäň işine seret ahyry. Sen bir düşün ahyry. Ýadyňa düşýärmi,... biz nähili uruşýardyk. Siz aýallaram gol gowşuryp oturmazdyňyz. Ine, seniň özüň nähili jan edipdiň. Kyn güne, agyr derde galyp, atylan oklary ýygnayárdyň, hem bize ok ýetişdirýärdiň. Birnäcäňiz bolsa suw gaýnadyp, galanyň ýokarsyndan duşmanyň üstüne gaýnag suw eňterýädiňiz. Daş diýmän, demir diýmän, tapan ýaraglarymız bilen ýurdumyzy goramak üçin duşmana garşıy çykýardyk»...

«Oba aýallary dokma ýüwürtmekçi bolsalar-da, tara ýüwürtmekçi bolsalar-da, başga bir iş başlamakçy bolsalar-da, Mamagülsüz başlamazdylar».

Bu ~ türkmen aýalynyň irki taryhy ykbaly. Onda galatlyk ýok, ýasamalyk ýok. Şonuň üçin türkmen zenany diýlende eýýäm uly halk durmuşy göz öňüne gelýär.

Mydama goňsy döwletleriň üzönüksiz harby syýasatlary netijesinde türkmenler arkaýyn ýaşap bilmändirler. Olar islese-islemeseler-de, harby çaknyşyklara taýýar bolmaly bolupdyrlar. Meselem, 1869-njy ýylда Garrygalanyň üstüne duşman çözanda türkmenler şeýle bir gahar-gazaba münüpdirler weli «gözi bilen gören şaýatlaryň ýazmaklaryna görä... aýallar duşmanyň elinde diri galanlaryndan ölenlerini gowy görüldirler... duşman elliňe düşmejek bolup, ärlerinden özlerini öldürmeklerini haýış edipdirler».

Beýle gahrymançylygy taryh bilenok. Şonuň üçin türkmen aýalynyň ykbaly geçmişde agyr bolanam bolsa, ol buýsançdan, mertebelilikden mahrum bolmandyr.

(dowamy bar)...

Abat Sahatowna RYZAYEWA. Edebi makalalar